

288 с.; 8. Мочульський В. Н. Отчет о деятельности Историко-Филологического Общества при Императорском Новороссийском университете за 1915 год //Мочульський В. Н. Отчет о состоянии и деятельности имп. Новороссийского университета за 1915 г. - О., 1916. - С. 369 - 370; 9. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 45. - Оп. 19. - Спр. 705. - Арк. 129 зв, 130 зв.; 10. Сумцов Н. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества за 1890/91 гг. //СХИФО. - Х., 1891. - Т. 3. - С. III; 11. Отчеты и протоколы заседаний историко-филологического Общества //Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. - Х., 1899. - вып. 5. - С. I.; 12. Отчет о деятельности Историко-Филологического Общества при Императорском Новороссийском университете за 1905/6 и 1906/7 акад. год //ЛИФОНУ. - О., 1910. - Т. XVI. - отд. I. - С. 6.; 13. Там само. - С. 9.; 14. Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Новороссийском университете за 1908/9 //ЛИФОНУ. - О., 1910. - Т. 16. - отд. I. - С. 12.; 15. Сумцов М.Ф. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества в 1893/94 акад. году //СХИФО. - Х., 1894. - Т. 6. - С. XIV; 16. Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1889/1890 гг. //ЛИФОНУ. - О., 1890. - Т. 1. - отд. I. - С. 9; 17. Мочульський В.Н. Вказана праця.- С. 370; 18. ДАОО. - Ф.45. - Оп.19. - Спр.705. - Арк.129 зв.; 19. Білецький О. І. Зібрання праць у п'яти томах. Т.2: Українська література XIX – поч. XX ст. – К., 1965. - С. 90.; 20. Центральний державний історичний архів України. - Ф.2017. – Оп.1. - Спр.321. - Арк.1 зв.

І.А.Фареній

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМИН КООПЕРОВАНИХ СЕЛЯН ТА КЕРІВНИКІВ КООПЕРАТИВІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Історії української селянської кооперації присвячено чимало ґрунтовних наукових праць. Предметом їх розгляду став широкий спектр проблем кооперативного руху, передусім соціально-господарського порядку: обсяги торговельно-постачальних і фінансових операцій, напрямки та форми роботи тощо. Помітний також інтерес дослідників до висвітлення ідеологічних засад кооперативної діяльності та адміністративно-правових умов її проведення¹.

Незважаючи на багату історіографію, практично поза увагою дослідників завжди залишались внутрішні проблеми кооперативного життя: характер взаємовідносин між людьми в кооперативах, вплив кооперації на формування навичок самоуправління, розвиток самодіяльності. Згадуючись як існуючий компонент кооперативного життя, вони не піддавалися предметному дослідженню. До певної міри виявом відходу від традиційного висвітлення історії кооперації, суто економічного з окресленням супутних політичних процесів є дисертація О.В.Ботушанського, але вона стосується територіально невеликого регіону поширення кооперативного руху – присвячена сільській кооперації Буковини².

Мета представленої розвідки - з'ясувати один із аспектів окресленої вище проблеми, а саме: розкрити характер розуміння кооперованими селянами діяльності керівників кооперативів.

Самою природою кооперації як самодіяльної організації, зумовлювалась безпосередня взаємозалежність між рядовими учасниками та лідерами, в основі якої лежали принципи колегіальності, самоуправління та виборності керівних органів. Проте, демократичні засади самі по собі не гарантували гармонійності відносин між різними категоріями кооперованого населення, які формувалися під впливом факторів, часто не пов'язаних з кооперативним життям. Набуття досвіду співпраці селян-пайовиків зі своїми керівниками було складним процесом, у якому відігравали роль не лише організаційні аспекти діяльності кооперації, а й соціокультурні, морально-психологічні, очевидно, і ментальні характеристики селянської верстви.

Ставлення до того чи іншого кооперативного діяча, значною мірою, визначалося його місцем у загальній суспільній ієрархії. Так, належність кооператора до панівної верстви зумовлювало й характерне для селян ставлення до нього, а зрештою, і до всього, чим він займався у галузі кооперації. Добре ілюструє бачення простими хліборобами такої категорії кооперативних керівників один із сучасників, який спостерігав у квітні 1911 р. за ходом роботи з'їзду кредитної кооперації Київської губернії. „Бачив, – писав він, – з яким

презирством слухали ці члени (селяни – І.Ф.) ... панів-кооператорів”³. При цьому слід зазначити, що під категорію „панів-кооператорів” підпадали у свідомості селян як „оглядне панство в дуже блискучому й не кооперативному вбранні” та „чиновники-кооператори” – представники поміщицького класу та бюрократії⁴, так і сільська інтелігенція. Скованість у думках і діях у присутності таких „панів”, страх і прихована заздрість до їх матеріального становища, намагання не наближатися до них, не кажучи вже про вільне спілкування – явища, які супроводжували селян у процесі кооперативного життя.

Таке ставлення до кооперативних діячів із числа соціальної еліти часто обумовлювало апатію селян до кооперативної справи, бо вона, так би мовити, „утримується тільки панамі”⁵ та, водночас, суто споживацьке ставлення до їх роботи, якщо остання мала позитивні наслідки. За умов плідної діяльності „панів-кооператорів” хлібороби-гrecькосії могли дозволити собі зовсім не цікавитися справами свого кооперативу, оскільки були впевнені, що і без них все вдіється. Наприклад, у селі Стадниця Вінницького повіту на Поділлі, за словами часопису „Світова зірниця”, „побачили пайщики, що їх крамниця в добрих руках і здали все на вчителя”⁶.

Між тим, селяни часто виявляли і здатність високо оцінити плідну кооперативну роботу „панів”. Зокрема, у 1911 р. загальні збори Старо-Сенжарського товариства Полтавського повіту з нагоди переведення дільничого агронома В.М.Бреславця з Полтави на посаду губернського агронома в Орловську губернію звернулися до нього з листом, в якому, зокрема, зазначалося: „З тяжким жалем прощаємось з Вами. Ви були душою нашого товариства... Спасибі Вам ! Не забувайте нас, не забувайте тих, що вірили Вам і пам’ять про Вас, про Вашу щирю працю, заховують на завше. І ви і ми вибрались тепер на шлях кооперації, на шлях спільної праці для загального добра. Нехай же ми ніколи не розходимось на тім шляху”. Листа цього підписали усі члени кооперативу⁷.

Не зайвим буде навести ще один випадок з кооперативного життя, насичений безмежною довірою і повагою селян до своїх кооперативних наставників. У лютому 1910 р. до села Парипси Сквирського повіту Київської губернії прибув інструктор Київського союзу споживчих товариств. Кооперовані селяни, за словами місцевого жителя Петра, „Зраділи йому, наче діти, що давно батька не бачили”⁸.

Слід звернути увагу на те, що наведені приклади стосуються діяльності пересічних інтелігентів, які за короткий термін зуміли здобути серед селян такий авторитет. Отже, при вмілому поводженні з хліборобами і наполегливості у роботі інтелігент-кооператор мав великі можливості бути зрозумілим народу і користуватися його безмежною довірою. А за умов надзвичайної самовіддачі у кооперативній діяльності визнання могло набути широких масштабів. Адже такі імена, як Василь Доманицький, Микола Левитський, Олександр Черненко, Йосип Юркевич, було відомі селянам цілих повітів та губерній.

Помітним компонентом масової свідомості селянства було уявлення, що керівники сільських кооперативних товариств (незалежно від їхнього соціального походження – інтелігенти чи селяни тощо) на своїх посадах обов’язково матеріально збагачуються. Причини такого явища вочевидь приховуються в глибинах ментальності українських хліборобів і, мабуть, не мають раціонального пояснення, отже судити про його природу дуже складно. Проте окремі епізоди селянського кооперативного життя дають можливість, хоч до певної міри, наблизитися до розуміння цього атрибуту селянської кооперації.

Не другорядною причиною формування уявлення про користолюбство кооперативного керівництва була нетрадиційність кооперації як форми господарювання, і пов’язана з нею підозрілість до всього нового. Оскільки кооперативні справи стосувалися фінансово-економічного життя, то очевидно перше, що могло прийти на думку селян з приводу діяльності того чи іншого кооперативного діяча – це ідея про його шахрайство. Об’єктивні труднощі налагодження ефективної роботи кооперативів, невдоволення селян їхньою господарською результативністю якнайкраще підживлювали такий погляд. У селі Вовчок Ольгопільського повіту на Поділлі селяни, розчаровані відсутністю дивідендів від участі в споживчому товаристві, говорили про його керівників: „Ет ! придумали якусь тобі

.....
крамницю, щоб чужими грішми наживатись”, – і по селу поповзли чутки, що один із членів правління на громадські гроші купив собі штани ⁹.

Успішна економічна робота кооперативу також створювала підозру в шахрайстві, оскільки за таких умов керівникам, на думку селян, було чим пожитися. При цьому аргументи доведення правоти такої логіки могли мати зрозумілий зміст хіба тільки для самих селян. Пайовики споживчого товариства села Бабинці Київського повіту так пояснювали чому вони вважали голову свого кооперативу, який зробив з нього потужну господарську організацію, зловмисником: „Наш голова – шахрай: ми бачили, що він в бюро пив чай і з членами розмовляв в окремій кімнаті” ¹⁰. Очевидно таких ознак соціальної дистанції з кооперативним керівником як „пив чай”, „розмовляв в окремій кімнаті” для хліборобів було достатньо для оголошення його недоброзичливцем. З огляду на проблему соціальної нетерпимості заслугоує на увагу випадок, що мав місце в одному з кредитних товариств Староконстантинівського повіту Волинської губернії. У 1913 р. члени правління товариства, незважаючи на їх сумнінність і стабільне фінансове становище кооперативу, були селянами переобрані з наступної причини: „щоб не задавалися” ¹¹.

Мабуть, не останню роль у формуванні недоброзичливого ставлення до кооперативних діячів відіграло й користолюбство самих селян. Справжні подвижники кооперативної справи часто очолювали кооперативи, не вимагаючи за те заробітної плати, плідно працюючи на громадських засадах. Така ситуація була часто незрозумілою для селян, які могли знайти пояснення їй тільки у тому, що посада члена правління, на їх думку, дає можливість привласнювати доходи кооперативного товариства. Відчуваючи таку логіку селян, кооперативне керівництво могло порушити питання про призначення собі зарплати тільки для того, щоб позбутися підозри у незаслушеному матеріальному збагаченні. „Хоч по 10 крб. у рік, а хай товариство платить, – говорив один із сільських кооперативних діячів, – аби ніхто не закидав тобі, що йдеш на одбутки в правління дурно, бо там ... якісь є заробітки”¹².

Звичайно, що причиною недовіри до керівництва кооперативів могли бути справжні зловживання. Особливо це проявлялося, коли до складу правлінь кооперативних товариств потрапляли представники крамарсько-лихварського середовища або ж провід опинявся під контролем групи родичів, і у роботі починала панувати клановість. Однак, як свідчать джерельні матеріали, недовіра до кооперативних діячів зумовлювалась соціально-психологічними особливостями селянської маси, які не давали їй можливість об’єктивно оцінювати роботу своїх керівників і бути справедливими до них. Напевно ставлення до керівників кооперативних установ визначалося на основі досвіду відносин із сільською адміністрацією, де, як відомо, впродовж другої половини XIX – початку XX ст. зловживання владою в особистих цілях носило масовий характер. Можливо, що уявлення про поведінку місцевого начальства активно використовувались в оцінці кооперативних діячів, які в очах хліборобів також було схоже на „начальство”.

Одним із наслідків упередженого ставлення до кооперативного керівництва було постійне бажання його переобрати. Аргументом щодо такого підходу служив погляд про те, що необхідно й іншим дати збагатитися на високих посадах. „Годі вже старим: підживилися і буде”, – досить типовий вираз нерозважливих селян-кооператорів ¹³. У селі Мордва на Київщині пайовики споживчого товариства казали: „Давайте змінимо правління. Поставимо других, бо ці вже нажилися з лавки” ¹⁴. Члени кооперативу села Рудницьке Переяславського повіту Полтавської губернії бажали переобрати керівництво, бо воно вже оволоділо справою та ще й велику зарплату отримує, а значить – „щоб не було гріха, – казали селяни, – треба щоб усі знали як у общества діло ведеться і через те треба старих членів-управителів скинуть і поставити новичків” ¹⁵.

Слід зазначити, що наслідки дій, спровокованих такою логікою, ніколи не давали позитивних результатів. Необґрунтовані зміни в складі керівництва, непевність членів правління в стабільності свого перебування на посаді, недовіра до них з боку членів кооперативів, як правило, спричиняли занепад роботи кооперативних товариств, а то і їх

банкрутства. Зокрема повчальною є історія вже згаданого споживчого товариства села Мордва на Київщині. Воно розпочало свою діяльність у 1906-му р. і швидко зміцніло: обороти з року в рік зростали, кооператив придбав власне приміщення, мав добру репутацію серед населення своєю торговельною роботою. Здавалося, що авторитету членів правління кооперативного товариства за таких умов ніщо не загрозувало. Однак стабільний організаційно-господарський розвиток товариства привів селян до думки: керівництво „вже нажилося з лавки”. У результаті перевиборів правління провід у кооперативі отримали ті, хто „справді думали, що з лавки нажитися можна”. Заходами новобраних керівників споживче товариство села Мордва швидко збанкрутіло і в 1911 р. припинило своє існування¹⁶.

Іншим наслідком вигаданого шахрайства кооперативних діячів було небажання призначати їм заробітну плату. Процес переконання українських хліборобів-гречкосіїв у тому, що керівники кооперативних товариств за свою роботу повинні отримувати грошову винагороду, часто наштовхувався на відверте небажання навіть замислюватися над цією проблемою. Журнал „Хлібороб” у 1915 р. вказував, що кооперовані селяни „думають, що керівники товариств ніякої праці не виконують і тому гроші отримують марно”¹⁷. Сучасний дослідник ментальності українського селянства Ю.П.Присяжнюк вказує на наявність „історично сформованої соціально-психологічної сліпоти селянського загалу щодо інтелектуальної праці”, внаслідок чого хліборобам було дуже важко сприймати розумову та управлінську, організаційну діяльність як форму трудових зусиль, за які необхідно давати заробітну плату¹⁸. Думки про неабияке матеріальне збагачення кооперативного керівництва формували в селянському середовищі атмосферу, де ідея про їх матеріальне заохочення взагалі, з точки зору хлібороба, могла здаватися абсурдною або ж просто відверто зловмисною.

Не було нічого дивного в тому, що заробітна плата виборному керівництву та співробітників кооперативу, якщо і призначалась, то з врахуванням їх дій з привласнення громадських грошей. Зокрема, у споживчому товаристві села Мизинівка Звенигородського повіту Київської губернії заробітна плата члена правління становила всього 10 крб. на рік, однак більшість пайовиків за словами очевидця: „... не може собі уявити, що можна бути членом правління та не наживатися за рахунок товариства”. Сума розміром 10 крб. нікого в товаристві, звичайно, не спокушала, але бажаючих потрапити до складу правління, щоб збагатитися, було багато. У січні 1910 р. на загальних зборах селяни майже хором зарепетували: „Всіх змінить !” Щоправда у процесі дискусії стосовно нового персонального складу керівного органу з'ясувалося, що „всіх змінить” неможливо, оскільки кандидатур, здатних до управлінської роботи, серед пайовиків не виявилось¹⁹.

Практика кооперативного життя невблаганно вимагала від українських селян-гречкосіїв нових уявлень про значення і характер роботи кооператорів-керівників. Інтенсивний розвиток і поширення селянської кооперації досить швидко вносив корекцію в специфіку ставлення кооперованих хліборобів до своїх ватажків, які в очах селянського загалу все менше і менше асоціювалися то з сільським „начальством”, то з представниками лихварсько-крамарського середовища чи просто „панамі”. З плином часу у свідомості хліборобів знайшло своє місце уявлення про нову, цілком самостійну категорію людей – кооперативних діячів, що характеризувалися цілком певними ознаками.

Поряд із байдужістю або підозрілим ставленням до кооперативного керівництва, зустрічалися випадки й доброзичливого сприйняття його діяльності. На початку 1912 р. загальні збори Весело-Тернівського кредитного товариства на Катеринославщині висловили подяку голові ради кооперативу В.А.Чуриковичу, якій відмовився від заробітної плати і виконував свої обов'язки на громадських засадах²⁰. Наведений факт тим цінний, що свідчить про можливість такої оцінки селянами кооператора-керівника, з точки зору якої, його робота, по-перше, заслуговує належної матеріальної винагороди, а по-друге, – щирої вдячності на моральному рівні і не може бути предметом недовіри, хоч і виконується безоплатно.

Вироблення правильного розуміння діяльності керівних органів кооперативів відбувалося під впливом різних факторів. Зокрема, у споживчому товаристві села Тарасівки

Ямпільського повіту на Поділлі ставлення до членів правління змінилося внаслідок роз'яснювальної роботи інструктора Вінницького кооперативного союзу П.Северинчука, після якої загальні збори прийняли рішення: „Назначити правленню 60 крб. жалування, а ревізійній комісії по рублю на члена за кожен ревізію ...”²¹. Пайовики Юрченківського споживчого товариства Волчанського повіту Харківської губернії 26 квітня 1915 р. вперше запровадили оплату праці правлінню (у розмірі 50 крб. на рік на одного члена і 60 коп. добових у відрядженні) внаслідок самостійного висновку про те, що праця у кооперативі на постійній основі відриває керівника від роботи у власному господарстві і тому буде справедливим призначити йому хоч маленьку зарплату²².

Не останню роль у формуванні ставлення селян до управлінської роботи в кооперативі, очевидно, відіграла й позиція самих кооперативних працівників. Діяльність на керівних посадах вимагала багато часу і енергії, її було важко поєднувати з роботою у власному господарстві чи в інших установах. Керівники-кооператори, за певних умов, інколи відверто ставили питання про належну грошову винагороду за працю. Так, у 1910 р. правління Дунаївського кредитного товариства Ушицького повіту на Поділлі відмовилося працювати за 75 коп. і стало вимагати за роботу на одному засіданні 1 крб. Загальні збори кооперативу були вимушені погодитися зі своїми керівниками²³.

Помилкове уявлення про матеріальне збагачення керівників кооперативних товариств, тенденції до безпідставних змін у складі правління та інших органів кооперативів, загальне нерозуміння характеру їх діяльності – ключові проблеми у взаєминах селян зі своїм кооперативним проводом, які значною мірою визначали ефективність діяльності кооперації. Вони були викликані як відсутністю належного рівня кооперативної свідомості, досвіду і навичок роботи на кооперативних засадах, так і екстраполяванням на нову форму організації господарського життя давно випробуваних цінностей та норм поведіння. Подолання проблем, пов'язаних із взаємодією кооперованих селян зі своїми керівниками, проходило досить стрімко, як власне й поширення самої селянської кооперації. Зафіксувати певні етапи розвитку уявлення хліборобів про характер діяльності кооперативних діячів, що протікали в межах одних часових просторів в усій масі кооперативного загалу, неможливо. Очевидно, процеси конструктивної співпраці та деструктивних взаємостосунків між селянами і кооперативним керівництвом йшли паралельно і у кожному окремому товаристві правильне уявлення про працю і значення керівників-кооператорів формувалося у різний час, хоча і в межах цілком певного періоду становлення селянської кооперації – на початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2-х частинах. – Катеринослав, 1925; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація доби непу. – Черкаси, 1993; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр. – К., 1995; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). – Чернігів, 1996; Коваль В.І. Історія споживчої кооперації. – Черкаси, 2001; та ін.;
2. Ботушанський О.В. Сільська кооперація на Буковині (80-і роки ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001;
3. До читачів // Рілля. – 1911. – №14. – С.383;
4. Див.: До читачів // Там само. – С.382;
5. Див.: Дописи // Засів. – 1911. – №39. – С.614;
6. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №37. – С.11;
7. Письма з села // Там само. – 1911. – №25. – С.9-10;
8. Корреспонденция // Наше дело. – 1910. – №4. – С.14;
9. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №14. – С.10;
10. Корреспонденция // Наше дело. – 1910. – №4. – С.15;
11. Хроніка // Рілля. – 1913. – №14-15. – С.390;
12. Коло кредитового товариства // Там само. – 1913. – №9. – С.246;
13. Там само. – С.245;
14. По Україні // Рілля. – 1912. – №10. – С.282-283;
15. Корреспонденции // Наше дело. – 1912. – №8. – С.15;
16. По Україні // Рілля. – 1912. – №10. – С.282-283;
17. Еще о кооперативных “недоразумениях” // Хлибороб. – 1915. – №4. – С.191-192;
18. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство ХІХ – ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – С.68-69;
19. Корреспонденция // Наше дело. – 1910. – №3. – С.11;
20. Весело-Герновское кредитное товарищество (Екатеринославской губ.) // Хлибороб. – 1912. – №8. – С.485;
21. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – №14. – С.10;
22. Юрченковское об-во потребителей Волчанского уезда // Южно-русский потребитель. – 1915. – №5. – С.22-23;
23. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – №13. – С.8-9.